

Horváth Márta

A TÖRTÉNETMONDÁS EREDETE

AZ EVOLÚCIÓS GONDOLAT

A sorozat korábbi kötetei

Csányi Vilmos – Miklósi Ádám (szerk.): *Fékevesztett evolúció.
Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban*

Charles Darwin: *A fajok eredete* (Kampis György új fordítása)

Dag O. Hessen – Thomas Hylland Eriksen: *A versengés paradoxonjai.
Evolúciós folyamatok a mindennapokban*

Horváth Márta (szerk.): *A művészet eredete. Kultúra, evolúció, kogníció*

Steve Jones: *Darwin szelleme. A fajok eredete – mai változat*

Kampis György – Mund Katalin (szerk.): *Tudat és elme.
A XIV. Magyar Kognitív Tudományi Konferencia előadásai*

Kampis György – Ropolyi László (szerk.): *Evolúció és megismerés*

Miklósi Ádám: *A kutya viselkedése, evolúciója és kogníciója*

Mark Nelissen: *Darwin a szupermarketben.
Az evolúció hatása mindennapi viselkedésünkre*

Edward O. Wilson: *Minden egybecseng. Az emberi tudás egysége*

Horváth Márta

A TÖRTÉNETMONDÁS
EREDETE

IRODALOM, EVOLÚCIÓ, KOGNÍCIÓ

TYPOTEX

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap
a kiadói program keretében támogatta.

© Horváth Márta, Typotex, Budapest, 2020
Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 493 056 3
ISSN 1585-8391

Kedves Olvasó!
Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!
Újabb kiadványainkról, akcióinkról a www.typotex.hu
és a facebook.com/typotexkiado oldalakon értesülhet.

Typotex Kiadó
Alapította Votisky Zsuzsa, 1989
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős kiadó: Németh Kinga
Főszerkesztő: Horváth Balázs
A kötetet gondozta: Leiszter Attila
Borítóterv: Kiss Barnabás
Készült a Multiszolg Bt. nyomdájában
Felelős vezető: Kajtor Bálint

TARTALOM

▪ <i>Bevezető</i>	
A GONDOLATI CSAPDÁK HASZNÁRÓL	7
▪ <i>1. fejezet</i>	
MIÉRT MESÉLÜNK KITALÁLT TÖRTÉNETEKET?	16
▪ <i>2. fejezet</i>	
TÖREDÉKES SZÖVEGEK, EGÉSZ TÖRTÉNETEK. AZ OLVASÓ KOHERENCIATEREMTŐ KOGNITÍV MECHANIZMUSAI	28
2.1 Oksági gondolkodás	30
2.2 Intencionális gondolkodás	33
2.2.1 <i>A szereplő</i>	36
2.2.2 <i>Szándéktulajdonítás és koherenciateremtés Kosztolányi Dezső A kulcs című novellájában</i>	38
2.2.3 <i>Az elbeszélő</i>	40
2.2.4 <i>A szerző</i>	41
2.2.5 <i>Szembeszegülés a koherenciával: Franz Kafka Az ítélet című elbeszélése</i>	46
2.3 Koherenciatörés és meglepetés	49
2.4 Koherenciateremtés és meglepetés Bodor Ádám <i>Konyhatatok</i> című novellájában	53
2.5 Figyelemirányítás és alakészlelés	56
2.6 Figyelemirányítás és alakészlelés Adalbert Stifter <i>Hegykristály</i> című elbeszélésében	62
▪ <i>3. fejezet</i>	
AZ ÉRZŐ OLVASÓ	68
3.1 Együttérzés, empátia: hogyan értjük meg az ábrázolt szereplőket?	72
3.1.1 <i>Empátia és tudatelmélet</i>	73
3.1.2 <i>Empátia és fokalizáció</i>	75
3.1.3 <i>Empatikus érzelmek Edgar Allan Poe A kút és az inga című elbeszélésének olvasásakor</i>	77
3.2 Esztétikai emóciók és a negatív érzelmek szerepe az irodalmi befogadásban	80
3.2.1 <i>Félelem: miért olvasunk horrortörténeteket?</i>	83
3.2.2 <i>Undor: a horror másik oldala</i>	87
3.2.3 <i>Félelem és undor Franz Kafka A fegyencgyarmaton című elbeszélésének olvasásakor</i>	90

3.2.4 Feszültség: miért olvasunk krimi?	93
3.2.5 Feszültség Kondor Vilmos Budapest noir című bűnügyi regényének olvasásakor	97
3.2.6 Szomorúság és meghatottság: miért olvasunk tragikus történeteket?	99
3.2.7 Feszültség és szomorúság Móricz Zsigmond Hét krajcár című novellájának olvasásakor	102
▪ 4. fejezet	
POÉTIKAI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS, MORÁLIS ÍTÉLET	105
4.1 Az igazságérzet evolúciós eredete	106
4.2 Elbeszélés és igazságérzet	109
4.2.1 Elbeszélés és önzetlen büntetés	110
4.2.2 A kétféle jog problémája	111
4.3 Morális érzelmek és morális ítélet	113
4.3.1 Empátia, szimpátia és morális ítélet elbeszélő szövegek olvasásakor	117
4.3.2 Harag és undor mint olvasói érzelmek	121
4.3.3 Harag és morális undor Móricz Zsigmond Barbárok című elbeszélésének olvasásakor	125
4.3.4 Szégyen és büntudat mint ábrázolt érzelmek	128
4.3.5 Az áruló. Szégyen és büntudat Arthur Schnitzler A halottak nem beszélnek című elbeszélésében	130
▪ Zárszó	
GYORS ÉS LASSÚ OLVASÁS	136
▪ A könyv egyes részletei megjelentek az alábbi tanulmányaimban	139
▪ Névmutató	141
▪ Tárgymutató	144
▪ Felhasznált irodalom	147

A GONDOLATI CSAPDÁK HASZNÁRÓL

Bevezető

Mind az élettudományok, mind a kultúratudományok számára régi és máig nem megválaszolt kérdés, hogy az emberi tulajdonságok közül melyekért és milyen mértékben felelős a genetika, és melyekért felelősek a környezeti hatások, valamint hogy kulturális viselkedésformáinkat mennyiben határozza meg a biológiánk és mennyiben tudhatók be tanulásnak. Míg azonban az élettudományokban ezt a kérdésfeltevést értelmes és alapvetően fontos kérdésnek tartják, addig a kultúratudományokban az a meghatározó elképzelés, hogy az emberi magatartásformák esetében a biológiai gyökereket már oly mértékben felülírta a kultúra, hogy nincs értelme, illetve tudományos megközelítésben nincs legitimitása a biológiai tényezők kutatásának.

Könyvemben ezzel a kulturalista felfogással szemben érvelve azt mutatom be, milyen nagymértékben jelen vannak modern, felvilágosult gondolkodásunkban is azok a biológiai gyökerek, melyek az evolúció során alakultak ki a túlélési esélyek növelése érdekében. Meglátásom szerint ezek a biológiai gyökerek, ösztönszerűen működő kognitív képességek még kulturális életünkben sem feltétlen olyan elfojtandó és legyőzendő atavisztikus mechanizmusok, melyek minden esetben tévutakra viszik az emberi gondolkodást és viselkedést. Sőt, könyvem fő állítása, hogy az esztétikai befogadásban nélkülözhetetlenek, hiszen működésük elengedhetetlen feltétele annak, hogy az esztétikai élményt annak teljességében, nemcsak intellektuális hozadékaival, hanem érzelmi hatásával együtt megéljük.

A könyv tehát egy irodalmi befogadáselméletet mutat be, az ún. kognitív narratológiát, ahol a kutatások középpontjában az olvasó áll. A kognitív narratológia a korábbi befogadáselméletektől két fontos szempontból különbözik: a hermeneutikai alapú recepcióesztétikával ellentétben nem az olvasás történetiségére helyezi a hangsúlyt, hanem éppen ellenkezőleg, az olvasásnak azok az összetevői érdeklők, melyek a történeti helyzettől és a kulturális beágyazottságtól függetlenül minden olvasási folyamatra jellemzőek. Azaz olyan antropológiai állandókat keres, melyek minden olvasási folyamatban megtalálhatóak. A strukturalista megközelítésű recepcióelméletektől még távolabb áll. Ezek ugyanis hangsúlyozottan nem kívántak foglalkozni az empirikus olvasóval, mert az túl sok szubjektív elemet hozott volna a kutatásba, ami ennek az irányzatnak a tudományfelfogásával összeegyeztethetetlen

volt. A strukturalista ihletettséggű recepcióelmélet ezért egy erősen szövegközpontú megközelítéssel olvasóját a szöveg struktúrájában helyezi el, és a „valós”, empirikus olvasó helyett egy „beleértett”, a szöveg által konstruált olvasót feltételez.

A kognitív narratológia ezzel szemben hangsúlyozottan az empirikus, hús-vér olvasóval foglalkozik, aminek számos diszciplináris következménye van. Egyrészt ez a fajta irodalomtudomány nem művelhető az irodalomtudomány szoros határain belül, csak interdiszciplináris megközelítésben. Mivel az empirikus olvasó bevonásával valóban utat nyitunk a pszichológia felé, ez a kutatási irányzat csak pszichológia és irodalomtudomány összefogásában valósulhat meg. A pszichológiának azonban nem a korábban az irodalomtudományban már intenzíven művelt pszichoanalitikus ága jelenti a kapcsolódási pontot a kognitív narratológia számára, hanem egyrészt a kognitív pszichológia, mely az ember megismerőképességeivel: az észleléssel, az emlékezettel, a gondolkodással, a problémamegoldással, a figyelemmel és a nyelvvel foglalkozik, másrészt az evolúciós pszichológia, mely az emberi viselkedésformák kognitív hátterét és ezek evolúciós eredetét igyekszik feltárni.

Az empirikus olvasó bevonásának egy másik fontos következménye is van. A kognitív narratológia elméletei nem kell, hogy hipotetikus elméletek maradjanak, mert nagyon jól igazolhatók empirikus úton. Az empirikus kutatások pedig ma már nem korlátozódnak a kísérleti alanyok kérdőíves tesztelésére, melynek számos buktatója van, hiszen az információk a megkérdezett személy szubjektív ítéletén átszűrve válnak hozzáférhetővé. Mára számos olyan vizsgálati lehetőség áll rendelkezésre, mely a kérdőíves tesztelésnél objektívabb eredményeket hoz. Az olvasó figyelmének irányultsága jól tesztelhető az *eye-tracking* gépekkel, melyek a szem mozgását követik, az érzelmi válasz intenzitását például bőrellenállás-méréssel tudják meghatározni, a különböző agyi régiók aktivitási fokát pedig MRI-készülékek segítségével lehet felmérni. Így pontosabb képet kaphatunk például arról, hogy egy adott szöveg mely helyei milyen mértékű feszültséget váltanak ki az olvasóból.

Annak, hogy ebben a kutatási irányzatban az olvasó ilyen fontos szereplővé válik, nemcsak a személyes oldal, azaz a kutatónak az emberi tényező iránti érdeklődése az oka, hanem az irodalmi szövegnek az irodalomelméletben már egészen korán, az 1930-as évek elején felfedezett egyik alapvető tulajdonsága. Ekkor fogalmazta meg ugyanis Roman Ingarden azt a kognitív narratológia számára is alapvető tézist, mely szerint az irodalmi szövegekben ábrázolt tárgyak kategoriálisan különböznek a valós tárgyaktól. Míg ugyanis a valós tárgyakat azok minden aspektusában képesek vagyunk megismerni – meg tudjuk fordítani, hogy más perspektívából is láthassuk, ketté tudjuk vágni, hogy a belső szerkezetét is megismerhessük –, a fiktív tárgyak esetében nem áll fenn ez a lehetőség. Azok az információk, melyeket a szöveg nem

közül velünk egy adott tárgyról, számunkra ismeretlenek és megismerhetetlenek maradnak. Ha például *Az arany ember*ben nincs szó Tímea szemének színéről, akkor az az olvasó számára meghatározatlan marad. Ezeket a meghatározatlan helyeket az olvasó legtöbbször saját maga egészíti ki, így végső soron a szerzővel együtt hozza létre az irodalmi műalkotást.

A kognitív narratológia éppen azzal foglalkozik, hogy mi az, amit az olvasó tesz hozzá a szöveghez, jellemzően mely helyeken egészíti ki azt és milyen elvek alapján. Azok az elvek, melyek az olvasó kiegészítő tevékenységét vezérlik, alapvetően háromfélék lehetnek: egyrészt szubjektívak, hiszen az olvasás folyamatában nagymértékben szerepet játszanak az olvasó személyes élményei, emlékei, preferenciái. Másrészt kulturálisak, mivel bizonyos tárgyak vagy jelenségek olyan erőteljes konnotációkkal rendelkeznek egy adott kultúrában, és ezek a konnotációk olyan mélyen gyökereznek, hogy azok szinte automatikusan felidéződnek az olvasás során. Harmadrészt pedig univerzálisak, mivel kiegészítéseinket gyakran az emberi gondolkodásra általánosan jellemző kognitív mechanizmusok alapján tesszük meg. Ez utóbbiakkal foglalkozik az evolúciós érvelésű kognitív narratológia és ezek képezik könyvem témáját.

Az evolúciós eredetű kognitív képességek egyik jellemző tulajdonsága, hogy olyan mélyen gyökereznek az emberi gondolkodásban (szinte reflexszerűen működnek), hogy gyakran tévesen aktiválódnak. Ilyen mélyen gyökerező kognitív képességünk például az oksági gondolkodás: ha két esemény egyidejűleg vagy időben közvetlenül egymás után következik be, akkor nagymértékben hajlunk arra, hogy a két eseményt egymással oksági viszonyba hozzunk. Ha például hirtelen elkezd dörögni az ég, és ezzel egyidejűleg legurul a labda a kerti asztról, nagy valószínűséggel oksági viszonyba fogjuk állítani a két eseményt egymással, és azt gondoljuk, hogy a dörgés olyan rezonanciával járhatott együtt, ami megmozdította az addig nyugvó labdát. Holott könnyen lehet, hogy a labda a dörgés nélkül is épp abban a pillanatban gurult volna el. A kauzális gondolkodás azonban, az a képességünk, hogy bizonyos események között oksági viszonyra következtessünk, olyan mélyen gyökerezik gondolkodásunkban, hogy ösztönszerűen is működésbe lép olyan helyzetekben, amelyekben az őskori környezetben ez előnyös volt. Evolúciós előnye pedig nyilvánvaló: azok az egyedek, melyek képesek voltak meglátni az oksági viszonyt bizonyos események között, meg tudtak jósolni jövőbeli eseményeket és ezeknek az előrejelzéseknek megfelelően tudták alakítani cselekvéseiket. Ha például valaki észrevette, hogy a folyó vize már kétszer is kiáradt a hó olvadása után nem sokkal, akkor úgy gondolta, hogy a hó olvadása oksági viszonyban van a víz áradásával, ennek megfelelően felkészült arra, hogy a jövőben is kiárad a víz egy bizonyos időszakban, így ilyenkor felszedte a

sátrát és más területre költözött, ezzel biztosítva a saját és utódai túlélését. Az ilyen típusú kognitív mechanizmusoknak tehát komoly fitnessnövelő hatása volt, így ma már minden ember kognitív apparátusának részét képezik.

A gyakran téves aktiválódás az oka annak, hogy a kognitív pszichológiában ezeket a képességeinket *gondolati csapdák*nak is nevezik. Már a „mechanizmus” szó is kifejezi, hogy nem precíz és tudatos gondolati műveletekről, sokkal inkább ösztönszerűen működő folyamatokról van szó, a „csapda” kifejezés pedig konkrétan arra utal, hogy működésük tudományos értelemben nem mindig helyes következtetésekhez vezet. Az evolúció során azonban nem a magas szintű reflexió, sokkal inkább a gyors reakció volt szelekciós előny, így könnyen belátható, hogy hétköznapi életünkben ezeknek a kognitív mechanizmusoknak a működése által a legtöbb esetben sikerebben tudunk és tudunk cselekedni.

Ahogy a hétköznapi életben, úgy az irodalmi befogadásban is ilyen kettős hatásúak ezek a kognitív mechanizmusok. Egyrészt azt mondhatjuk, hogy irodalmi szövegek olvasása során gyakorlatilag minden esetben tévesen aktiválódnak, hiszen egyetlen esetben sem valós ingerekről van szó. Az irodalmi szöveg mindig a nyelven keresztül idéz fel olyan mentális képeket, melyek a valóságos helyzetekhez hasonlóak és így alkalmasak arra, hogy ugyanazokat a reakciókat hívják elő, mint a valós szituációk. Kognitív megközelítésben a megértés nem más, mint mentális képek megalkotása – ami tehát érzelmileg és morálisan hat az olvasóra, az a szöveg alapján létrejövő mentális kép. Ha például egy szövegben az áll, hogy „Közelebbről, egyre közelebből hallatszottak a léptek, különös köhécseles, krákogás, morgás visszhangzott a folyosón (...). Most, most: egy utolsó dobbanás az ajtó mögött... valaki megragadja a kilincset, az ajtó nyikorogva feltárul...”,¹ akkor az ezek alapján felidézett mentális kép annak ellenére, hogy nem valós helyzetről van szó, képes felébreszteni az olvasóban a félelem érzését. Ugyanis bármilyen szobát is képzelünk el, legyen az kicsi vagy nagy, bútorozott, vagy csak egyetlen asztalt tartalmazó, ami az olvasó személyes tapasztalataitól függ, és így bizonyos mértékig szubjektív, a szobáról alkotott mentális kép biztosan tartalmazza azokat a fontos tulajdonságokat, melyek ingert jelentenek a félelem érzésének általános kiváltódására. A képzeletbeli szoba *sötét* lesz, a beszélő érzékelési lehetőségei tehát korlátozottak, a léptek *közelednek*, azaz potenciális veszélyt jelentenek a beszélő számára, a vendég pedig *ismeretlen*, tehát a beszélő nem tudhatja, milyen szándékkal közeledik. Mindezek az ingerek pedig – az érzékelés korlátozása, az ismeretek korlátozottsága és a közeledés – minden ember számára alapvető ingereket jelentenek a félelem érzésének kiváltódására, akkor is, ha az inger nem valós, hanem fikcionális közegben éri az egyént.

¹ Hoffmann 1997: 112.

A fenti példából kitűnik a kognitív narratológia egyik legfontosabb alapelgondolása is. Eszerint az emberi gondolkodás és az érzelmi reakció nem mutat jelentős különbséget attól függően, hogy valós vagy fikcionális közegben érnek minket az ingerek. Hasonló helyzetek váltanak ki bennünk félelmet egy irodalmi szöveg olvasásakor, mint valós környezetben, és hasonló maga a félelem érzése is, amit átélünk, függetlenül attól, hogy olvasás során éljük azt át vagy egy valós esemény kapcsán. Természetesen nincs szó tökéletes átfedésről, mert bár a kiváltó ingerek azonosak, az érzelmi program lefutása különböző valós és fikcionális kontextusban. A moziban ülve ugyanúgy felébred bennünk a félelem érzése egy késsel a kezében közeledő alak láttán, mint valós környezetben. Míg azonban a félelemmel járó testi érzeteket (szívverés felgyorsulása, tenyér izzadása stb.) ugyanúgy átéljük a moziban is, addig a cselekvéses reakcióra a moziban nem kerül sor. Míg valós környezetben egy ilyen helyzetben elmenekülnénk vagy elbújnánk, addig a moziban ezt a viselkedéses választ felülírja a gyors felismerés, hogy valójában nincs okunk a félelemre, a képi és hangingerek bizonyos tekintetben tévesen indították be bennünk a félelem érzését, nyugodtan ülhetünk tovább a székben.

Ugyanakkor, ahogy a fenti példa is mutatja, ez a téves kiváltódás a feltétele annak, hogy az irodalmi szöveg hasson: hiába tudjuk, hogy a leírt esemény csak egy kitalált történet része, hogy maga a szereplő is csak kitalált, a megfelelő ingerek hatására mégis működésbe lépnek azok a gondolkodási mechanizmusok és azok az érzelmek, melyek nélkül nem jönne létre a megértés és az érzelmi hatás. Ahhoz, hogy egy irodalmi szöveget megértsünk és hogy létrejöjjön az esztétikai élmény, elengedhetetlen ezeknek a gondolati csapdáknak a működése. Ha a kauzális gondolkodás nem lépne működésbe, akkor nem vonatkoztatnánk egymásra olyan eseményeket, melyek oksági viszonyba állítása nélkül nem jön létre egy történet mentális képe az elménkben. Nem félnénk a horror- és thrillernarratívák olvasásakor, nem éreznénk együtt a szereplőkkel, örömeikkel és bánataikkal, nem izgulnánk krimiolvasáskor, azaz a befogadás és ezáltal az irodalmi szöveg nem működne.

A gondolati csapdák megbízható működése mind az író, mind az olvasó tevékenységét meghatározza, mert az író épít azokra az alapvető kognitív mechanizmusokra, amelyek minden ember kognitív felszereltségének részét képezik. Az író egyik képessége éppen abban rejlik, hogy ösztönösen ráérez arra, amit az értelmező az elemző munkában fedez fel: hogy milyen nyelvi és elbeszélői stratégiák milyen érzelmeket, illetve gondolati mechanizmusokat váltanak ki. Az író ösztönösen appellál arra, hogy az olvasó meg fogja érteni a történetét akkor is, ha például bizonyos oksági viszonyokat nem fejt ki a szövegben. Mondhatjuk, hogy az irodalmi szöveg az olvasó elmére van szabva. A hagyományos recepcióelméletnek az az alapgondolata, hogy

minden szövegnek megvan a maga olvasója, akihez a szöveg szól, ebben az elméleti keretben is érvényes, ez az elmélet azonban a legtágabban értelmezett olvasót keresi: azt a teljes kognitív felszereltséggel rendelkező modell-olvasót, aki valamilyen módon átadja magát az esztétikai befogadásnak.

Könyvemben azokat az alapvető kognitív mechanizmusokat vizsgálom, melyek meglátásom szerint meghatározóak a kitalált történetek megértése szempontjából. Ezek természetesen nem csak a fikcionális narratívák befogadása szempontjából lehetnek fontosak, egy részüknek jelentős szerepe van a valós történeteket leíró szövegek megértésében is. Könyvem érdeklődésének központjában azonban az irodalminak tekintett narratívák állnak. Az irodalmi elbeszélő szövegek evolúciós-kognitív vizsgálata bár viszonylag fiatal, mégis – különösen az angolszász országokban – markáns elméleti irányzat. Ezért első lépésben (*Miért mesélünk kitalált történeteket?*) áttekintést nyújtok azokról az elméletekről, melyek arra a kérdésre igyekeznek magyarázatot adni, hogyan alakulhatott ki az evolúció során az egész emberiséget átfogó érdeklődés a kitalált történetek iránt, mi a történetmondás evolúciós eredete. Hiszen első megközelítésben kérdéses lehet számunkra, milyen szelekciós előnnyel járhatott olyan történetek elmondása, illetve meghallgatása (alkotás és befogadás ugyanazon jelenség két oldala), melyek nem valós eseményeket közölnek, így látszólag nincs információértékük. Ebben a fejezetben azokat az elméleteket mutatom be röviden, amelyek a kitalált történetek olvasását úgy értelmezik, mint az ember egyik lehetőségét arra, hogy a kognitív képességeit trenírozza és fejlessze. Csak azokra az elméletekre térek ki, melyek kifejezetten a történetmondás eredetét magyarázzák, és nem foglalkozom azokkal az egyébként nagyon fontos írásokkal, melyek az esztétikai magatartásformákat és általában a művészetek kialakulását vizsgálják. Ezek ugyanis túlságosan általános szinten kell mozogjanak annak érdekében, hogy minden művészeti ágra érvényes állításokat tehessenek. A történetmondás és -befogadás speciális képességeket igényel, és a jelen könyv ezekkel a képességekkel foglalkozik.

Könyvem fő csapásirányát az az alapfeltételezés határozza meg, hogy azok a kognitív mechanizmusok, melyek kitalált történetek olvasásakor aktívak, végső soron mind egy koherens, azaz az olvasó által értelmesnek tartott történet mentális képének létrehozásához járulnak hozzá. Ebben a szellemben tárgyalom a könyv további fejezeteiben a koherenciateremtésben részt vevő legfontosabb kognitív képességeket olyan módon, hogy a legalapvetőbbektől kiindulva igyekszem eljutni a legösszetettebbekig. A második fejezetben (*Töredékes szövegek, egész történetek. Az olvasó koherenciateremtő kognitív mechanizmusai*) az oksági gondolkodást, a szándék tulajdonítást és

az alakészlelést tárgyalom, melyek perceptuális szinten támogatják a koherenciaképzést. Az oksági gondolkodás elsősorban ahhoz járul hozzá, hogy egy kauzálisan összefüggő eseménysor mentális képét tudjuk megalkotni, a szándéktulajdonítás felelős azért, hogy az ábrázolt cselekedetekhez konkrét szereplőket társítsunk és ezeket a szereplőket összetett pszichével ruházzuk fel, míg az alakészlelés támogatja az olvasói figyelem irányítását. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az irodalmi elbeszélő szöveg egyszerűen kiszolgálja elemi gondolkodási mechanizmusainkat és pusztán azokra építve kíván hatást elérni. Az irodalmi szöveg egyik legfontosabb sajátága éppen abban rejlik, ahogy azt a formalisták megfogalmazták, hogy képes kizökkenteni az embert a megszokott észlelési és gondolkodási vágányokból és újszerű felismerésekre készíti. Éppen ezért ebben a fejezetben azzal a kérdéssel is foglalkozom, milyen módon tud ellenállni a szöveg az olvasó koherenciateremtő készítésének, és hogyan tud olyan mértékű meglepetést okozni, ami az olvasót addigi elképzeléseinek és világlátásának újraértékelésére ösztökéli, valamint rugalmas és kritikai gondolkodásra sarkallja.

A harmadik fejezet (*Az érző olvasó*) abból a meglátásból indul ki, hogy az irodalmi szövegnek számos lehetősége van a koherenciateremtésre az oksági kapcsolatokon túlmenően is, amelyek közül az egyik legfontosabb az érzelmi ív kiépítése. Számos történetet nem azért tekintünk összefüggő és értelmes történetnek, mert minden eseménynek megvan a logikai előzménye, hanem azért, mert létrehoz egy érzelmi ívet: feszültséget épít ki az olvasóban, melyet egy érzelmi zárlattal nyugvópontra hoz. Például kíváncsiságot ébreszt bennünk arra vonatkozóan, hogy ki ölte meg az áldozatot, majd ezt a kíváncsiságot a rejtély megfejtésével feloldja, vagy félelmet ébreszt egy közelgő fenyegetést ábrázolva, amit az elbeszélés végén a támadó elpusztításával megszüntet. Az olvasónak élvezetet okoz ezeknek az érzelmeknek az esztétikai környezetben való megélése, mert olyan érzelmi tapasztalatokat szerezhet, melyekre természetéből eredendően igénye van, de megvalósult életében nem feltétlen szembesül velük. Az irodalmi befogadásban különösen jelentős szerepe van a negatív érzelmeknek, mert ezek alapvetően ösztönzőbben hatnak az emberre, mint a pozitív érzelmek, hatásosabban kimozdítják megszokott kognitív keretei, bevésődött sémái közül és hosszabb távon emlékezetessé teszik a tapasztalatot. Ezért könyvemben kifejezetten a negatív érzelmek szerepével foglalkozom.

Végül a könyv utolsó fejezetében a morális típusú koherenciateremtéssel foglalkozom. Számos elbeszélésben zárul ugyanis a történet látszólag véletlenül bekövetkező eseménnyel, például balesettel vagy váratlan betegséggel, ami első pillantásra nem illeszkedik az eseménysor logikájába. Az olvasó mégsem áll tanácstalanul az ilyen típusú zárlat előtt, hanem arra gondol, hogy a főszereplő valamely korábbi tettének

következménye a baleset vagy halál, hogy valamely bűnéért bűnhődik ilyen módon, azaz a kezdeti események és a záró esemény között erkölcsi természetű kauzalitás áll fenn. A szöveg ezt az összefüggést a legtöbb esetben nem fejt ki, az olvasóra bízva a felismerést, amit azért tehet meg, mert az ember alapvető kognitív felszereltségének részét képezi az igazságérzet. Amennyiben az elbeszélés nem teljesíti be ezt az elvárást, és a bűnöst büntetlenül hagyja, az olvasó elégedetlenséget érez, és lezáratlannak érzi a történetet. Az igazságos végkimenetel elvárása olyan erős, hogy a szöveg által felkínált üres helyeket hajlamosak vagyunk úgy kitölteni, hogy a számunkra kedvező magyarázathoz jussunk. Max Frisch *Homo Faber* című regényének olvasásakor például jellemzően úgy értelmezzük a főszereplő betegségét és halálát, hogy az egy *hamartia*, egy végzetes, erkölcsi értelemben is megítélhető tévedés következménye, ezzel bünteti a szerző a vétkes hőst. Az olvasói igazságérzetet a morális érzelmek felől közelítem meg, mivel úgy gondolom, hogy irodalmi elbeszélések olvasásakor jellemzően érzelmi alapon hozzuk morális ítéleteinket, és kevesebb teret hagyunk a tudatos megfontolásnak. Azzal foglalkozom, milyen lehetőségei vannak az elbeszélő szövegnek arra, hogy irányítsa az olvasó erkölcsi ítéletét.

Könyvem fő célja egy kortárs elméleti irányzat, a kognitív elbeszéléselemélet bemutatása. Ehhez hozzátartozik az elmélet gyakorlati alkalmazásának demonstrálása is, ezért az egyes alfejezetekhez és fejezetpontokhoz kapcsolódóan bemutatom egy-egy elbeszélő szöveg adott szempontú elemzését. Az elemzendő szövegeket semmilyen történeti logika nem kapcsolja össze, véletlenszerűen választottam őket különböző történeti korszakok és különféle nemzeti irodalmak köréből, éppen annak érdekében, hogy az elmélet széles körű alkalmazhatóságát tudjam igazolni. Nyilvánvaló azonban az is, hogy a választott szövegek mindegyike modern szöveg, ami jól mutatja az elmélet alkalmazhatóságának határait. A kognitív narratológia célkitűzése ugyanis annak elemzése, milyen kognitív folyamatok játszanak szerepet egy elbeszélő szöveg megértésében. Olyan kognitív mechanizmusokat igyekszik azonosítani, amelyek nem mutatnak jelentős kulturális változatosságot és az ember alaptermészetéből következnek. Határait tehát nem a kulturális sokféleség adja, ahogy sokan gondolják. A modern szövegek elemzésére szorítkozás oka sokkal inkább az, hogy ezek a szövegek viszonylag szabad teret adnak a szerzői alkotás és az olvasói befogadás folyamatainak, ezért a kulturális sokféleség ellenére is széles kulturális környezetben találnak megértő olvasásra és adekvát hatásra. Egy ókori római elégiáról vagy egy középkori lovageposztról ugyanez nem mondható el. Olyan mértékben kötötték még ugyanis a költőt az adott kor poétikai konvenciói, hogy ezekben az esetekben nem elegendő egy jól működő kognitív apparátus a szöveg megértéséhez, hanem szükséges az adott kor poétikai előírásainak ismerete ahhoz, hogy az olvasás ne teljes félreértést

eredményezzen. A szövegelemzések ezen túl kifejezetten problémaközpontúak, és nem törekszenek az elbeszélések teljes körű értelmezésére. Céljuk emellett nem egy lehetséges jelentés rekonstruálása, hanem azoknak az elbeszéléstechnikai megoldásoknak a számbavétele, melyek támogatják bizonyos kognitív, illetve érzelmi hatások kiváltódását.

Szövegelemzéseimből reményem szerint egyúttal az is kiderül, hogy az irodalmi szövegek egy jelentős – és talán joggal mondhatjuk, hogy jobbik – része nem pusztán épít az itt felsorolt kognitív mechanizmusokra, hanem funkciója egyúttal abban is áll, hogy szembesítse az olvasót ezekkel a gondolati csapdákkal, kimozdítsa megszokott sémái közül, és arra készítse, hogy kritikusan viszonyuljon kognitív korlátaihoz. Mindezt természetesen csak ezen mechanizmusok működtetésével tudja elérni, így az irodalmi szöveg egyszerre aknázza ki és bírálja felül evolúciósan bevált kognitív mechanizmusainkat.

A kognitív narratológia tehát nem lép fel univerzális igénnyel és nem kívánja az irodalmi elbeszélés minden fontos kérdését megoldani. Célját abban határozza meg, hogy felfejtse, milyen kognitív folyamatok játszanak szerepet az irodalmi elbeszélés megértésében, és hogy ezeknek a képességeknek mi az adaptív értéke. Ezt a célkitűzést az az alapelgondolás motiválja, hogy az irodalmi elbeszélés nem véletlenül jött létre és terjedt el minden emberi kultúrában, hanem azért, mert olyan képességeket fejleszt, melyek nagymértékben hozzájárultak az ember rátermettségének növeléséhez, elsősorban a társas lét nehézségeivel való megküzdéshez. Ezzel egyúttal azt is állítja, hogy a kitalált történetek olvasása nem unaloműző haszontalan foglalatosság, hanem kognitív képességeink fejlesztésének játékos terepe.